

TOOMAS HELLAT ja KGB

7

(Toomas Hellati KGBle 1944/45 kirjutatud omakäeliste aruannete algus TUNA 1998 nr 1)

Selgituseks tuleb esitada vigade parandus. Hellati üleskirjutuste avaldamise alguses (vt Tuna 1998, nr 1, lk 130) märkis, et ülevaade pörandaalustest poliitilistest vooludest ja organisatsioonidest Eesti NSVs (ERAF, f 129, n 1, s 24585, II kd, l 84–88; edaspidi toimikule viidates vaid kõite ja lehe nr) on valminud 16. II 1945 või veidi hiljem, igatahes kõige viimasena. Seesugune otsus dateerimata kirjutise kohta tundus kõigiti loogiline, kuna need lehed olid toimikus ülestunnistuste lõppu paigutatud. Lähemal tutvumisel aga ilmnes, et õige on hoopis vastupidi: kohalikest vastupanijaist kirjutas Hellat kõigepealt, sest märksa loogilisem on, et esmast huvi tunti KGBs just vastupanuliikumise, mitte aga sõjaeegse Erna vastu. Väite tõestamiseks võiks pakkuda järgmist: vahistamise (13. XII 1944) ja esimese kuupäevaga märgitud kirjatöö (Erna koosseisust, 26. XII 1944) vahele jääb paarinädalane tühimik, mis autori edasise innukuse juures oleks lubamatu. Ülekuulamiste vaheaegu sisustav Erna grupi liikmete loetlemine ei saanud ometi

nii palju aega võtta. Siin pole viiteid ülejäänud tunnistustele, küll on neid aga hulgaliselt teiste osade juures (iseäranis Eesti ohvitseride nimekirjas, vt Tuna 1999, nr 4 ja Tuna 2000, nr 1). Ahvena grupi kohta (vt Tuna 1999, nr 1 lk 129, märkus 7) küsiti Hellatilt juba 22. I 1945 peetud jutuajamisel (I, 144), 25. I 1945 lõpetatud iseloomustuste tarvis oli see varmalt kasutusel, allpool on asjast andmeid nn üleveofirmade juures. Sõnastus ja kirjavilt viitavad, nagu oleks tahetud uurijaile meelepärane olla, väljend "kodanlik-natsionalistlik" ja sagedased jutu-märgid endistest võitluskaaslastest pajatades lasevad paista selget vingerdamist, kuna esimene vasikas ei tohtinud ju aia taha minna.

Eksimine ajalisel paigutamisel tuli mõnes mõttes kasukski, kuna nüüd saab muudkui viidata varem käsitletud osadele. Edaspidiseks uurimiseks on ainet siingi: et EÜS "Põhjala" liige *corp!* "Rotalia" tegelasi ei mäleta, on tudengliku vastasseisuga ehk veel vabandatav, aga samas unustatakse ka nooremaid sõjaväelasi, ainus mainitu Tammemägi hukkus näiteks juba 1942. aasta sügisel.

Autori keelepruuk on nagu ikka muutmata, kui pole just väga hullusti arusaadavuse vastu eksitud.

PÕRANDAALUSED POLIITILISED VOOLUD JA ORGANISATSIOONID EESTI NSV-S

Põrandaaluseid rahvuslikke organisatsioone ja rühmitusi Eesti NSV-s võib klassifitseerida kolme peamisse gruppi:

1) Demokraatlik grupp, kes algusest peale sirgjooneliselt taotles Eesti kodanliku vabariigi taastamist lääne demokraatlike suurriikide abil.

2) Oportunistlik grupp, kes alguses otsis "iseseisvale" Eestile eluvõimalusi "uues Euroopas", kollaboreerides Saksamaaga, hiljem aga hakkas otsima teisi võimalusi, piiludes lääne poole.

3) Sõjaväeline grupp, kes lihtsalt taotles Eesti iseseisvuse taastamist, seades endale ülesandeks sõjalise ettevalmistustöö. Sellel grupil puudus oma keskne poolus, puudus juht, ja seetõttu kaldusid nad poliitiliselt kontakti eelmiste gruppidega.

Demokraatlik grupp koondus alguses Kulli (1) organisatsiooni, hiljem, pärast viimase likvideerimist "Rahvuskomitee" ümber. Koondumine oli rohkem individuaalset laadi kui organisatsioonina. Sealjuures omati ka sidemeid oportunistliku grupiga. Peatun allpool iga rühmituse juures eraldi.

1) "Eesti Vabariigi Rahvuskomitee", lühendatult "EVR" (2).

Tekkis veebruari-märtsi kuude kestel 1944 aastal. Temast pidi kujunema kõiki rahvuslike rühmitusi koondav tsentrum, millest soodsal võimalusel välja kasvaks tervet rahvast koondav "Vabariigi Valitsus". Organisatsioon seadis omale ülesandeks juhtida võitlust rahvusliku, kodanliku-demokraatliku korra taastamiseks iseseisvas Eesti Vabariigis.

Organisatsiooni pidi juhtima 12-liikmeline kogu eesotsas prof. Liidakuga (3). See kogu (komitee) oli koostatud enne Pätsi aegse korra kodanlikkude demokraatlikkude poliitiliste parteide esindajatest. Komitee koosseisust on minul teada Liidak, Moora (4), Kull, Mänd (5), Gustavson (6), Sikkar (7), Maandi (8), Inglise (9), Reigo (10), Eckbaum (11), Pikkow (12).

Komitee pidi moodustama omale usaldusmeeste võrgu üle maa ja sektioonid iga avaliku tegevuse alalt (tulevased ministriumid),

kus tegevad oleksid vastavad spetsialistid. Edasi pidi jalule seatama kontakt "välisesindustega", kes pidid toimima komitee juhtnõu-ride alusel.

Nende kavade teostamist halvas viie komitee liikme vahistamine (13) saksa politseiorganite poolt ühenduses Kulli organisatsiooni avastamisega. Sellega sai ka komitee olemasolu sakslastele teatavaks ja veel vabaduses viibivad liikmed pidid siirduma täiesti põranda alla (ennast varjama). Komitee edaspidine tegevus oli kompiv ja targutlev, avaldades ühenduse pidamises eesti "välisesindustega", poliitilises tegevuses "Vabariigi Valitsuse" moodustamiseks, informatsiooni kogumises ja oma trükitud üleskutse ja korralduste avaldamises. 21. sept. 1944 moodustati selle tegevuse viljana "Vabariigi Valitsus", millega Komitee luges oma tegevuse lõpetatuks ja end likvideerituks. "Vabariigi Valitsus", kellest osa liikmeid varsti vahistati Nõukogude võimuorganite poolt, tegeles enese evakueerimise kavadega Rootsi. Osal liikmeil õnnestus põgenemine. "Vabariigi Valitsuse" koosseisust on minul teada: Tief (14), Maide (15), Susi (16), Sumberg (17), Pärtelpoeg (18) ja enamik eespool nimetatud "Rahvuskomitee" liikmeid.

"Rahvuskomiteega" lähedalt seotud olid Övel (19), Soots (20), Kann (21), Leetna (22), Laviste (23), Kuslap (24), Keskküla (25), meie/Hellat, Talgre (26), Nõmm (27), Jõgi (28)/. "Rahvuskomiteega" kontaktis oli ka Uluots (29).

"Rahvuskomitee" oli ühenduses eesti rahvuslike pagulasringidega Soomes ja Rootsis. Nende side käis meie või komitee Stockholmi filiaali kaudu.

2) "Liivika" rühmitus. Koosnes end. "EÜS Liivika" liikmeist (peamiselt vilistlased), kes talviselt kord nädalas mõne kaasvilistlase/tihhti Everti (30)/ korteris koos käisid ja poliitilisi päevaprobleeme arutasid. Rühmitus oli vaimult kodanlik-demokraatlik. Rühmitusena ta poliitiliselt aktiivne ei olnud, võisid seda aga olla üksikud liikmed. Minul on teada selle rühmituse kooskäikudest ainult 1943 aasta sügispoolel.

Käisid seal: Evert, Talgre, Järvesoo (31), Põllusaar (32) (kes oli rühmituse sidepidajaks,

informeerides üksikuid liikmeid millal kelle juurde koguneda). Teiste nimed pole minul teada. Rühmituse minule teada olevatest liikmetest omasid pärastise "Rahvuskomitee" ringidega sidemeid Evert ja Talgre.

Rühmitusel oli võrdlemisi hea sisepoliitiline ja majanduslik informatsioon. Meie kaudu oli neil ühendus pagulasringidega Soomes, s.o. meie andsime nendelt saadud informatsiooni sinna edasi ja informeerisime neid seal kuuldud välispoliitilistest uudistest.

3) "Võitlev Eestlane"

See rühmitus kujunes juba 1941 aastal ja tegutses 1943 a. augusti kuuni, andes välja oma ajalehte "Võitlev Eestlane". Tekkinud alguses "Suur Soome" ideele rajanedes, hakkas hiljem baseeruma "Balto-Skandia" ideel, olles vaimult kodanlik-demokraatlik.

Juhtivat osa etendasid Laid (33), Niilus (34) ja Mägi (35), peale selle olid aktiivsed grupp nooremaid üliõpilasi, kellest mäletan Villakot (36). Juhtiv kolmik omas sidemeid Soomes olevate pagulastega /Varma (37), Mark (38)/ ja lätlastega. Eestis omasid nad personaalkontakte Kulli organisatsiooniga /Laid-Kull, Laid-Moora, Niilus-Mikiver (39)/ ja Niiluse kaudu "Liivika" rühmitusega. Kontakt sõjaväelastega eksisteeris kujul Niilus-Reintalu (40). Samuti olid nad ühenduses meiega. Hiljem, olles avastatud sakslaste poolt, põgenesid Laid ja Mägi Soome, kus ühes Margiga kujundasid aktivistide grupi Varma ümber, tegutsedes seal juba "legalistide" raamistikus, olles pärast seda kontaktis "Rahvuskomiteega". Niilus vahistati ja istus mitu kuud kinni. Pärast vabanemist oli kontaktis "Liivika" liikmetega ja "Rahvuskomiteega", samuti Mikiveriga ja meiega, hiljem astudes "Tümmlieri" (41). Laiul ja Niilusel oli hea isiklik kontakt terve Tartu akadeemilise ringkonnaga, eriti filosoofia fakulteedi osas. Laid oli veel ühenduses Uluotsaga.

4) "Vabadusvõitlus". Põrandaalune ajaleht, millest ilmus vist ainult 2 numbrit. Väljaandjad ja ringkond teadmata, samuti ei mäleta lähemalt ajalehe sisu, väljaarvatud, et oli kodanlik-natsionalistlik.

MÄRKUSED

1. **Ernst Voldemar Kull** – vt Tuna 1998, nr 1, lk 140 (märkus 44); Tuna 1999, nr 1, lk 140 (märkus 70). Veel lisaandmeid: 27. VI 1903 – 27. VII 1964, sünd Viljandimaal Helme vallas (varem pakutud Pärnumaa ja Tihemetsa v – vt Tuna 1999, nr 1, lk 140; usaldaksin pigem siinset, sest represseeritute loendis võib esineda vigu), isa Hendrik oli talupidaja. 1922 lõpetas Valga Poeglaste Gümnaasiumi, 1922–1928 õppis TÜs matemaatikat, 1928–1935 juurat. EÜSi liige. 1922–1935 oli ühtlasi Sonda algkoolis õpetaja, 1924–1929 EKS raamatukogude varustamise juhataja. Al 1928 Akadeemilise Kooperatiivi ärijuht Tartus, al 1935 samas advokaat H. Sumbergi abi, al 1939 AS Dental juhatuse esimees. Suri Tartus. (Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. II, lk 211, nr 3241; edaspidi AA, kd, lk ja nr) Oli koos Endel Inglis'iga EVR (vt järgmine märkus) delegaadiks Riias toimunud kahel nõupidamisel, millised peeti Läti ja Leedu põrandaaluste vabadusvõitlejatega. Sakslased vahistasid K. 20. IV 1944; kuna teda peeti üheks tähtsamaks tegelaseks, siis jäi kinnipidamiskohaks SD uus asupaik Tallinnas Kaarli koguduse majas kohe kiriku kõrval (Eerik Laid, Paopaigad. Koost Pekka Erelt ja Hando Runnel. Trt, Ilmamaa, 1997, lk 262, 264, 267). Hellat mainib oma eluloos, et 1943. a suve algul oli olemas vajalik kontakt inglasega K. Eestis toimuma hakkava infokogumise asjas (I, 185), 30. XII 1944 peetud ülekuulamise rääkis ta aga pikalt ja põhjalikult K. organisatsioonist, selle liikmetest ning sidemest teiste Balti riikide ja Läänega (vt I, 78 p – 83 p).

2. **EVR** – Eesti Vabariigi Rahvuskomitee; vt Tuna 1998, nr 1, lk 140 (märkus 44); Tuna 1999, nr 1, lk 128 (märkus 2).

3. **Kaarel Liidak** – vt Tuna 1999, nr 1, lk 135–136 (märkus 43). Hiljaaegu peeti meeles "eesti maaelu ideoloogi" (Postimees, 12. XI 1999) 110. sünniaastapäeva: 12.XI 1999 korraldati EPmÜ-s temale pühendatud teaduskonverents.

4. **Harri Moora** (18. II 1900 – 2. V 1968) sündis Kuremaa vallas, lõpetas 1925 TÜ ja oli al 1927 samas arheoloogiaõppejõud. 1930–1942 muinasteaduse õppetooli arheoloogiakabineti ja -muuseumi juhataja, 1942. a algul eemaldati ülikoolist ja määrati töötama Tallinnas, 1944. a aprillis vahistati (21. IV Tallinnas – Laid, lk 264). Sõja järel jätkas endises ametis TRÜs (ajaloodoktor ja professor al 1938), 1950 süüdistati kodanlikus natsionalismis ja eemaldati koos arheoloogiakateedriga. 1936–1950 ÕES esimees, 1947–1968 ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogiasektori juhataja, al 1958 Rahvusvahelise Esi- ja Varase Ajaloo Teaduste Liidu Alalise

Nõukogu liige. Eesti muinasteaduse silmapaistvaim arendaja, suunas etnograafia-alast tegevust Eestis, suri Tallinnas. (Eesti Entsüklopeedia nr 6. Tln, Valgus, lk 404; edaspidi EE, kd ja lk nr.) Tema tegevusest KGB agendina "Istorik" on vähe selgeid teateid, ent kaudsetele andmetele tuginedes polnud ta sel alal "vähem viljakas kui akadeemikuna" (Indrek Jürjo, Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tln, Umara, 1996, lk 132). Vt ka Kultuurimaa, 11. IX 1996.

5. Oskar Mänd (5. III 1901 – 23. V 1968) sündis Harjumaal Harku vallas Tiskre külas, isa Villem Mänd oli kalur, ema Karoline Lenzmann; 1925 abiellus Magda Tomasoniga. 1910–1914 õppis Ranna-Muraste vallakoolis, 1914–1915 Tallinna kõrgemas algkoolis, 1915–1921 Westholmi Gümnaasiumis, 1921–1928 TÜ õigusteaduskonnas ning oli EÜSi liige. 1918–1919 õppursõdurina Vabadussõjas (Tallinna kooliõpilaste pataljon, soomusrong nr 3), teenis välja Vabadusristi II liigi 3. järgu. 1922–1935 oli ametis Postimehe toimetuses, al 1928 tegevtoimetaja, al 1929 vastutav toimetaja. 1929–1935 vandeadvokaat H. Naaris'e abi Tartus, 1935–1936 Tallinnas. 1935–1940 toimetab Tallinnas Päevalehte. Olnud juhtivalt tegev mitmetes organisatsioonides: Akadeemiline Kooperatiiv, Eesti Ühistegelise Liidu nõukogu, "Vanemuise" Seltsi juhatus, Kultuurkapitali ajakirjanduse sihtkapitali valitsus jm. 1941–1944 Kalurite Keskuse juhataja, 1944 lühikest aega Keskerakonna esindaja EVRis, siis SD käes vangis (vahistati Tallinnas 21. IV – Laid, lk 264), kus hoiti pea sakslaste lahkumiseni, sügisel pages Rootsi. 1944–1953 toimetab ajalehte Teataja, suri Stockholmis (Eesti avalikud tegelased. Eluloolisi andmeid. Toim R. Kleis. Trt, Eesti Kirjanduse Selts, 1932, lk 202, edaspidi EAT ja lk nr; AA, II-159-2347; Aleksander Warma, Diplomaadi kroonika. Ülestähendus ja dokumente aastatest 1938–44. 2. tr Tln, Olion, 1993, lk 155). Tallinnas Päevalehte toimetades ei saanud läbi Riikliku Propaganda Talituse ja selle ülema K. Eenpaluga, mistõttu kannatas tsensuuri pigistamiste all; mehe vastaline vaim olla kadunud pärast 1938 ilmutatud artiklit Jaan Tõnissoni sünnipäevaks, kus ilmselt leiti midagi Pätsi-vastast ja võeti tarvitusele meetmed (A. Roolaht, Nii see oli... Kroonika ühest unustuseliva maetud ajastust. Tln, Perioodika, 1990, lk 134, 247–148). M. toimetab ka esimest sakslaste ajal Tallinnas ilmunud lehte, 29. VIII 1941 nägi ilmavalgust Päevaleht, mis aga kohe suleti (Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944. Tln, RK Poliitiline Kirjandus, 1947, lk 369). 1945 valiti M. Eesti Komitee Rootsis välistoimkonna liikmeks, 1956 kuulus kirjastustoimkonna ju-

hatajana Eesti Rahvusfondi juhatusse ning tema ajalehest Teataja sai 1. IX 1945 Eesti Teataja (EK, lk 102, 111, 145). Lehel olnud pidevad majandusras- kused (peatoimetaja M. valvas eelkõige majandus- likku külge) ja nime muutuse tingis enda varjami- ne võlausaldajate eest (Raimond Kolk, Võrumaalt Stockholmist. "Tuulisui" ja teised. Märkmeid ja mä- lestusi kodumaalt ja pagulusest. 2. tr Tln, Faatum, 1992, lk 144). Eesti Rahvusliku Klubi koosolekul 30. X 1956 arvanud M., et ENSVga peab usinalt sidet pidama, nii saavat kodumaalasi mõjutada (Helmi Mäelo, Sammud edasi. Mälestusi. Vaatlu- si. Elamusi. Lund, EKK, 1975, lk 126). Viimane sei- sukoht tekitas segadusi Rootsis ja huvi siinmail, kuna NKVD olevat värvanud M. juba 2. VIII 1940 agendiks varjunimega "Aruste"; juhtivale ajakirja- nikule ja tuntud seltsitegelasele avaldati ilmselt survet, kuna ta ise polevat sugugi soovinud koos- tööd teha ("töötab igasuguse soovita"), mis oma- korda tõi kaasa usaldamatuse. 1. II 1941 võeti mees endise Kaitseliidu liikmena ja Vabadussõjas või- delnuna operatiivjälituse alla. Pärast lootusetu agendi pagemist oli kibekähku vaja temaga side- med taastada ja võimaluse korral ümber värvata. Pakuti turvalist tagasitulekut Eestisse, M. vastas eitavalt. Veel 1947. a algul oli plaanis veenmine, siis läksid käiku ähvardused: 28. II 1948 nõudis N Liit Rootsilt 556 sõjakurjategija väljaandmist, kel- le hulka kuulusid ka M. ning teised NKVD 1940. a agendid "Denissov" (Otto Pukk) ja "Kuusik" (Ru- dolf Penno). Lisaks saadeti M. ema eriasumisele Novosibirski oblastisse, kus ta 1949. a suri. 1950ndate algul lõpetati aktiivne tegutsemine M. asjus ja piirduiti üksnes info kogumisega tema toi- mikusse. Näiteks kandis agent "Skvortsov" 1958. a ette, et objekt pole nõus ENSV intelligentsi jäiga hukkamõistmisega pagulaste poolt ja nende kom- munistideks pidamisega, milline vaatekoht klapib eelmainitud Mäelo ütlusega (Jürjo, lk 58–62, 198). Lisaandmeid mulle saabunud materjalidest, mille läkitajaks M. poeg Vello Mänd: Kalurite Keskuse eesotsas aitas viimase sõja ajal kaasa paljude eest- laste pagemisele, 1944–1953 toimetab Stockholmis ajalehte Teataja (Eesti Teataja) millele kaastööd tehes pööras erilist tähelepanu Eesti olukorra jäl- gimisele. Kirjutised ilmusid peamiselt Villem Tiskre nime all või siis märkidega Mnd ja Observer (Teataja, 15. VI 1968; lehenumber pühendatud M. mälestusele). Vello Mändile palju tänu.

6. Oskar Gustavson – vt Tuna 1999, nr 1, lk 125–126, 137 (märkus 47). Lisaks: 29. IX 1939 ehk päev pärast pakti sõlmimist NLiiduga käisid nn demo- kraatliku vastasrinna esindajad Jaan Tõnisson, Oskar Köster ja G. president Pätsi juures väitmas, et riik on kuristiku servale viidud, tegemist on lõpu

algusega, jms. Seepärast nõuti valitsuse ümberkujundamist ega saadud K. Soonpää sõnul aru olukorra raskusest, oldi hoopis endistviisi valmis sisepoliitilisi arveid klaarima (Teenides isamaad. Riigikontrolör Karl Soonpää päevik 1939–1940. Akadeemia 1990, nr 7, lk 1375).

7. Johannes Sikkar – vt Tuna 1999, nr 2, lk 128, 137 (märkus 7).

8. Helmut Maandi – vt Tuna 1999, nr 2, lk 132, 139 (märkus 18).

9. Endel Inglit – vt Tuna 1999, nr 1, lk 124, 131 (märkus 17).

10. Juhan Reigo – vt Tuna 1999, nr 1, lk 124, 131 (märkus 15).

11. Artur Ekbaum (Arthur Eckbaum) oli kõrgharidusega agronoom, kes pärast TÜ lõpetamist töötanud Tallinnas põllumajandusliku ühistegevuse alal ning omanud koos Jaan Hünersoniga omaette bürood (Ilmar Raamot, Mälestused. II. Stockholm, Välis-Eesti & EMP, 1991, lk 75). Berliini Üliõpilaste Liidu liige, Põllumeeste Kogude liidreid, Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisuse (ETK) juhte, Maa- tööliste ja Väikemaapidajate Koja direktori asetäitja (E. Martinson, Elukutse – reetmine. Tln, Eesti Raamat, 1970, lk 158). 1932. a kevadel teenis (vist) aega raskekuulipildujate kompanii aspirandina (Arno Niitme, Neli kooli. Mälestusi. Trt, Tartu Ülikooli Kirjastus 1996, lk 130), 1940. a suvel olnud juhtiv jõud ETK plaaniosakonnas (Ernst Kirs, Kord olin ma röövlite päalik... Ühe Mulgimaa hallparuni elukeerud. Tln, Olion 1996, lk 110). 1940. a juulivalimiste eel oli talle tehtud ülesandeks vastaskandidaatide leidmine Viljandimaal (Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. V. Punavägi tõrjutakse maalt. Stockholm, EMP, 1957, lk 189), sakslaste ajal oli Eesti Tarbijate Kooperatsiooni direktor (Martinson, lk 158), Põllumeeste Kogude esindajana tegutses lühikest aega EVRs, kuni vahistati 1944. a aprillis (20. IV Tallinnas, olnud sellal Ühistegelise Liidu esimees. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. X. Võitlus jätkub. Stockholm, EMP 1962, lk 168), vabanes alles sügisel ning pages siis kohe läände (Warma, lk 155). Kanadas Toronto Eesti Ühispanga organiseerija, algataja ja üldjuhataja algusest peale (asut 17. I 1954) eestlaste ainsa omaenda rahaasutuse juhatase esimehena tegutses veel 1956. a, kuuludes samal ajal Eesti Põllumeeste Kogude Esinduse keskjuhatusse Kanada esinduse juhatase sekretärina (Eesti kroonika 1957. Esimehe aastakäik. Stockholm, EMP 1956, lk 75, 78, 126; edaspidi EK ja lk nr). Suri Kanadas (Helmut Maandi, Eesti Vabariigi Rahvuskomitee ja Otto Tief. Looming nr 10 1988, lk 1403).

12. Johannes Pikkov (Pikhof, Pikkof; 1883 – 3. IX 1947) Tema elust pole just palju teada: sündis

Tallinnas, vaadetelt sotsialist, Fr. Tuglase teatel osalenud 1917. a mai keskel Tallinnas peetud nõupidamisel vähemlise organisatsiooni asjus (Friedebert Tuglas, Eluloolisi märkmeid. I. 1906–1944. Litteraria. Vihik 11, Trt, Virgela 1996, lk 40; vahest oli see 19. V, mil asutati Tallinna Sotsiaaldemokraatlik Noorte Klubi?). 1944 EVR liige sotside esindajana (koos Oskar Gustavsoniga) ja Tiefs valitsuse teedeminister, erialalt arhitekt, vahistati 1944. a aprilli lõpus, õigust mõistsid aga venelased NSVL Ülemkohtus Moskvas 1945. a juuli algul; sai 5 aastat, mida läkitati veetma Novosibirskisse 1945. a augustis koos teiste vanemate meestega. Arstlikul ülevaatusel sattus esialgu küll laagri haiglasse, sealt väljakirjutatuna sai P. oma raske südamehaigusega vaid päeva tööd teha, varises siis kokku ja suri (Laid, lk 262, 266; Otto Tief, Mälestusi aastaist 1944–1954. Akadeemia 1990, nr 2, lk 232, 239–241, 245). Ametlikumalt: arreteeriti 1. X 1944 Tallinnas Kolde 18. ENSV Ülemkohtu otsusega 23. VII 1945 sai 5+3 Novosibirski obl Krivoštšokovo laagris (Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988 (§ 58). Kd 1. Koostanud ja toimetanud Leo Õispuu. Tln, 1996, lk 379).

13. Vahistamise all on mõeldud 19. IV 1944 Saksa võimude alustatud ulatuslikku vangistamislainet eestlastest vastaliste hulgas, seda nii Tallinnas kui ka Tartus (vahele jäi ka eelmainitud Harri Moora); EVR sunniti põranda alla, mis aga ei päästnud selle liikmeid peatselt kohale saabunud Nõukogude karistusorganite käest.

14. Otto Tief (14. VIII 1889 – 5. III 1976) sündis Rapla vallas, 1910–1916 õppis St. Peterburgi ülikoolis õigusteadust ning oli *corp!* Rotalia asutaja-liikmeid. 1918 kuulus Eesti Sõjaväelaste Ülemkomiteesse, Vabadussõjas osales Kalevlaste Malevas pataljoniülema kohusetäitjana (olnud sõja algusest peale maleva tegelik juht. – Spes Patriae. Üliõpilasseltsid ja -korporatsioonid Eestis. Tln, Olion 1996, lk 148), Vabadusristi II liigi 3. järk. 1921 lõpetas eksternina TÜ õigusteaduskonna. 1926–1927 oli T. ametis töö- ja hoolekandeministrina, 1928 kohtuministrina, seejärel tegutses vandeadvokaadina ja Eesti Maapanga juriskonsuldina. III ja V Riigikogu liige. 1944 EVR liige, 18. IX 1944 ametisse nimetatud valitsuses peaministri asetäitja ja sise-minister. Vahistati 10. X 1944, järgmisel aastal sai NSVL Ülemkohtu Sõjakollegiumilt 10 aastat, mille veetis Siberis ja Kasahstanis. (Vahistati põgenemisel Rootsi, 23. VII 1945 mõistis ENSV Ülemkohus 10+5, viibis Karaganda laagris, vabanes 19. IX 1954. – Poliitilised, lk 543.) 1956–1958 elas Eestis, siis suundus uute repressioonide kartuses Ukrainasse, al 1965 elas Eesti piiri lähedal Ainažis (Heinaste). Suri Ahjal, Tallinna Metsakalmistule ei

lubatud matta küll aga Pärnamäele. T. viimse tahte kohaselt maeti tema põrm 1993. aastal siiski Metsakalmistule ümber (EE, 9. kd, lk 414). Ametlikule eluloole võib veel lisada, et 1916 lõpetas T. ajutise inseneriväe kooli. I maailmasõjas võitles Riia all nooremohvitserina ning oli 12. armee Eesti täidesaatva komitee liige (Eesti Vabadusristi kavalerid. Tln, 1935, lk 318). Kaaskorporant ja Petrogradi päevade korterinaaber W. Tomingas kohtus T-ga 1918 jaanuaris, mil viimane oli Estonia teatrimajas peetud II sõjaväelaste kongressi juhataja. Mees arvanud tollal, et Eesti ei suuda täiesti iseseisev olla ning orientatsiooni valikud pidas eelistatunaks Venemaad. Hiljem kuulus T. põllumeeste esindajana 22. XI 1932 valitud põhiseaduse muutmise seaduse komisjoni (William Tomingas, Mälestused. Vaikiv ajastu Eestis. Tln, Olion, 1992, lk 41–42, 331). Peeti Maalehe parimaks juhtkirjade kirjutajaks, olnud samas Ühinenud Põllumeeste keskjuhatuse tagasihoidlikumaid liikmeid, kelle raamatukogu teiste omadest märksa mahukam (Raamot, lk 71). 1940 teinud T. oma kodukülal Jaanikal katset kolhoosi luua, mis saanudki teoks, kuigi endine kodanliku valitsuse minister sealt ühes abikaasaga välja visati. Arvatud on, et vahest seepärast nad 1941 küüditamisest pääsesidki (Otto Tiefi mälestuskonverents. – Looming 1990, nr 1, lk 140). Saksa okupatsiooni ajal toimusid T. korteris Eesti Laenupanka majas tihtipeale endiste EV juhtpoliitikute nõupidamised (Oskar Angelus, Tuhande valitseja maa. Mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941–1944. 2. tr. Tln, Olion, 1995, lk 199). Pärast laagrist vabanemist määrati T. Ulutaiski raj (Kasahhi NSV) maakorraldajaks, kuid haigestus ning tuli paranemise järel Keavasse Eestis, töötades seal 8 kuud maamöötnajana. Siis sai KGB talle jälile ning soovitas uue töökohta otsida; edasi elas T. kolm aastat Krimmi kandis Mospinos, toodi vahepeal ainult Moskvasse patukahetsuskirja koostama, millest mees keeldus. Kuna Eestis elada ei lubatud, tuli jääda Heinastesse kui võimalikult piirilähedasse paika; viimase talve viibis T. Ahja maahaiglas, sest vajas insuldi järel pidevat hoolitsust (Otto Tiefi... lk 140–141; samas leidub seikluslik ülevaade KGB matusekorraldusest). 1958. a märtsis tehti KGB-poolne värbamisettepanek, millest T. keeldus; hirmul edasise kiusamise ees asus elama Ukrainasse. 1963 külastas teda endine KGB-lane Ervin Martinson ja pressis välja kirjaliku avalduse, milles mõisteti hukka külma sõja õhutamine Eesti emigrantide poolt. – Vt Martinson, lk 88–89 (Jürjo, lk 183). Vt ka Tief, lk 231–250.

15. Jaan Maide – vt Tuna 1999, nr 4, lk 137–138 (märkus 8).

16. Arnold Susi (4. I 1896 – 29. V 1968) sündis Põhja-Kaukaasias Livonia asunduses õpetaja Juhana Susi ja Marie Andressoni pojana, 1921 abiellus Ella Roostiga. Kooliteed alustas Armaviris, 1914 lõpetas Tallinna Nikolai gümnaasiumi. 1915–1916 õppis Petrogradi ajaloo-filoloogia instituudis, 1920–1924 TÜ õigusteaduskonnas. EÜS "Põhjala". 1916–1917 teenis ohvitserina Vene sõjaväes, 1917–1918 3. Eesti rügemendis, osales Tallinna kaitsepataljoni rühmaülemana Vabadussõjas (Vabadusristi I liigi 3. järk). 1919–1920 sõjaministeeriumi kodifikatsiooniosakonna teenistuses, al 1924 vandeadvokaat Tallinnas (vahepeal A. Peeti abi). Poliitiliselt kuulus Tööerakonda, al 1926 Tallinna volikogu liige, al 1930 Harju maavolikogu liige. Olnud tegev mitmes organisatsioonis, teinud kaastööd väljaannetele Vaba Maa, Kasvatus jt. 1944 Tiefi valitsuses haridusminister (tema koostatud oli valitsuse deklaratsioon – Maandi, lk 1394), vahistati ning sai 8 a sunnitööd, mille järel tuli Eestisse; püüdis koos teiste vlistlastega taaselustada "Põhjala" tegevust. Suri Tallinnas, maeti Metsakalmistule (EAT, 322–323; Spes, lk 91, 96; AA, II-16-170). TÜ ajal juhtis tudengite tiiba, mis tahtis üliõpilasi organisatsioonide liitu ühendada, mõneaastase sõdimise järel ei tulnud sellest midagi välja (Heinrich Laretei. Saatuse mängukanniks. Mällu jäänud märkmeid. 2. tr Tln, A/S Abe, 1992, lk 108). Kui sakslaste ajal kerkis päevakorda uue sisedirektori määramine O. Angeluse asemele, pöördunud Hj. Mäe S. poole, keda tundis "väga terava mõistusega ja targa mehana Rahvuslikus Keskerakonnas", see vastanud aga niisuguse pakkumise peale, et nüüd lõpuks veel omavalitsuse liikmeks astudes hävitaks ta oma poliitilise tuleviku (Hjalmar Mäe, Kuidas kõik teostus. Minu mälestusi. Stockholm, Välis-Eesti & EMP, 1993, lk 289). Kohut mõisteti Moskvas NSVL Ülemkohtus juuli algul 1945, karistust kandma sõidutati läbi Kuibõševi Novosibirskisse nagu Otto Tief'ki. Moskva Lubjanka vanglas tutvunud ta aga Aleksandr Solženitsõniga ning sõprus kestis veel pärast vabanemistki (Tief, lk 239–241, 247).

17. Voldemar Christian Sumberg (9. IV 1893 – 13. II 1965) sündis Valgamaal Lõve vallas talupidaja Juhana Sumbergi ja Mall Juhansoniga. 1904–1907 õppis Tuhalaane apostelliku õigeusu kihelkonnakoolis, 1907–1913 Tartus Treffneri gümnaasiumis, 1913–1915 Pärnu gümnaasiumis, 1915–1918 ja 1920–1923 TÜ arstiteaduskonnas. 1918–1920 osales velskrina Vabadussõjas, 1922–1924 TÜ tervishoiu-instituudi assistent, al 1923 Eesti Arstiseltside Liidu Tervishoiu Muuseumi asjaajaja ning hiljem juhataja, al 1928 ühtlasi ajakirja Tervis toimetaja. Mitmete seltside juhatuse liige, al 1931 Kaitseliidu

Tartu malevkonna sanitaarpealik, al 1920 Tuhalaane Noorsoo Seltsi auliige. Avaldanud tervishoiualaseid trükiseid ja artikleid, poliitiliselt kuulus rahvaerakonda (EAT, 322). 1944 Tiefi valitsuses sotsiaalminister, kohut peeti 1945. a juuli algul Moskvast, sai 5 a. (Tief, lk 232, 239–240); H. Maandi mäletamist mööda oli S. tervishoiuminister ja suri Siberis (Maandi, lk 1393, 1403). Isa Juhan Sumberg olnud lisaks ka kõrtsmik; S. oli akadeemiliselt EÜSi liige ning tema karistumäär hoopis 10 aastat, suri Venemaal (AA, II-38-499).

18. Hugo Osvald Pärtelpoeg (7. II 1899 – ?) sündis Tartumaal Kuremaa vallas, isa Johannes oli tööline. 1921 lõpetas Tallinna Rahvaulikooli Seltsi erakolledži, 1921–1925 õppis TÕS õigusteadust, oli EÜS "Ühendus" liige. Võttis osa Vabadussõjast, al 1925 tegutses vandeadvokaadi abina (...1931 R. Eliaseri juures, seejärel Tallinnas). Oli Eesti Panga juriskonsult, Saksa okupatsiooni ajal Eesti Peapanga direktor, 1944 sai Tiefi valitsuse rahaministriks, vahistati sama aasta sügisel ning suri Kaug-Idas (AA, II-151-2211). 21. IX 1944 andnud O. Tief talle korralduse võtta evakuatsioonikulude tarbeks pangast üle 900 000 rbl Nõukogude raha, mida siis tehtigi (L. Barkov, Abwehr Eestis. Tln, Eesti Raamat 1974, lk 101). Otto Tief'i sõnul oli P. rahandus- ja majandusminister, kohut mõisteti Moskvast juuli algul 1945, sai 8 aastat, augustis 1945 veeti Kuibõševi kaudu Novosibirskisse ning arstliku läbivaatuse järel suunati haiglasse (Tief, lk 232, 239–241).

19. Richard Övel – vt Tuna 1999, nr 3, lk 126–127 (Hellat), 136 (märkus 43).

20. Olev Soots – vt Tuna 1999, nr 1, lk 125 (nr 43 Hellatil), 136 (märkus 44).

21. Ants (Hans) Kann – vt Tuna 2000, nr 1, lk 140, märkus 86 Hellati loo juures.

22. Eduard Leetna – vt Tuna 1999, nr 1, lk 124 (nr 17 Hellatil), 131 (märkus 18).

23. Laviste nime ei õnnestunud kusagilt avastada, ehk on tegemist eksliku kirjutusega (mis eestikeelse teksti juures väheusutav), Hellati mäluveaga (samuti ebatõenäoline) või siis tunnistajapoolse (üle)kavaldamisega.

24. Juhan Kuslap – vt Tuna 1999, nr 1, lk 144 (märkus 94); Tuna 1999, nr 3, lk 132–133 (nr 10 Hellatil), 139 (märkus 20).

25. Keskküla nimi esineb veel Hellati 9. I 1945 toimunud ülekuulamisel, olnud aktiivne EVR tegelane, kes plaanide kohaselt pidi Rootsi pagema (I, 102p). Kuna eesnime ei tea, siis pakuksin mõned: Juhan (1891 – 17. III 1971), sündinud Läänemaal Lihula vallas, vahistati 19. XII 1950 Haapsalus, tribunal 4. IV 1951, sai 25+5, 18. V 1955 vähendati karistust 10 aastani, mille istus ära Valgas ja Narvas, vabanes 1955 (Poliitilised, lk 151). Või siis Jüri,

kes 1964. a mais tuli Saaremaal Põide kandis välja oma talumaja lakka ehitatud salakambrist, olles end seal 20 aastat varjanud (Mart Laar, Metsavenenad. Tln, AS Helmet Raja & Co 1993, lk 202, 207).

26. Leo Talgre – vt Tuna 1998, nr 1, lk 143 (märkus 89); Tuna 1999, nr 1, lk 128 (märkus 1).

27. Valentin Nõmm – vt Tuna 1999, nr 1, lk 123 (nr 5 Hellatil), 129 (märkus 5).

28. Ülo Jõgi – vt Tuna 1998, nr 1, lk 143 (märkus 86); Tuna 1999, nr 1, lk 123 (nr 4 Hellatil), 128–129 (märkus 3), 134 (märkus 30).

29. Jüri Uluots – vt Tuna 1999, nr 3, lk 134–135 (märkus 33).

30. Peaks olema Hermann Evert (8. II 1898 – 20. IX 1982), kes sündis Viljandimaal Uusna vallas, isa Johan oli talupidaja, lõpetas 1914 Tartu Reaalkooli, õppis 1915–1917 Riia Polütehnilises Instituudis (asukoht tollal Moskvast) kaubandust, 1923–1931 TÕS samuti kaubandust ning oli ühtlasi EÜS "Liivika" liige. 1917–1918 Tallinna Linnapanga ametnik, 1918–1919 Vabadussõjas, 1919–1921 Riigi Põlevkivitööstuse ametnik, 1921–1923 käis USAs juhutöödel. 1924–1940 oli Eesti Kirjanduse Seltsi (EKS) ametnik, 1941–1945 Tallinnas Kirjastuskeskuse raamatupidaja ja majandusjuhataja. 1945 arreteeriti, hoiti kuni 1950. a Leningradi oblastis, seejärel 1950–1959 artelli "Kollektiiv" ametnik Türil (karistusaeg on kahtlaselt lühike ja sellele järgnenud ametikoht imelikult soodne? – TR). 1960–1963 töötas Statistika Valitsuse ökonomistina, 1963–1966 oli kirjandusmuuseumis teadur, 1967–1970 Hinnakomitee vanemkontrolör, mille järel siirdus pensionile. On avaldanud mälestusi Eesti kirjanikest, suri Tallinnas (AA, II-266-4255). Mõnevõrra teistsuguse kirjelduse annab Eesti kirjarahva leksikon. Koostanud ja toimetanud Oskar Kruus. Tln, Eesti Raamat 1995, lk 86 (edaspidi EkRL ja lk nr). D. Palgi mäletab teda EKSi juhatajana, olnud haritud ja ilma näinud mees, keda peeti bürokraadiks; kippus targutama ja oli paendumatu, aga siiski aus ja kõigiti sobiv büroojuht (Daniel Palgi, Murduvas maailmas. Mälestusi. Tln, Perioodika, "Loomingu" Raamatukogu nr 1–4, 1994, lk 109–110). T. Hellat täpsustab 19. I 1945: u 50 aastat vana, jurist või majandusteadlane, töötas Tallinnas Krediidipanga majas mingi (loetamatu – TR) büroo juhatajana, elas Raudtee tänavas (I, 133p).

31. Elmar Järvesoo (...1935 Gerberson) sündis 22. III 1909 Pärnumaal Pati vallas, isa Karl oli talupidaja. 1928 lõpetas Pärnu Linna Poeglaste Gümnaasiumi, 1930–1934 õppis TÕS agronoomiat, 1939 saavutas Berliinis *dr. agr.* astme, 1993 *dr. agr. hc.* EPmÜ juures. EÜS "Liivika" liige. 1931–1937 toimis Akadeemilise Põllumajanduse Seltsi sekretärina, oli samal ajal ka ajakirja Agronoomia toime-

kaasa aitama VEKSA plaanidele pagulaste vastu, Toivo Kuldsepp annab aga 6. VI 1984 teada vaid üksikutest väliseestlastest (M., Kalju Lepik), kes püüavad kangekaelselt eirata kontakte Nõukogude Eesti teadlastega (Jürjo, lk 323, 342). M. kirjutab ise oma sõjaaegsest vastupanust mälestustes "Mis meelde on jäänud. Episoodid ja meeleolusid". Akadeemia 1997, nr 3, lk 648–653.

36. Kaljo Villako (Villak) sündis 19. V 1919 Tartus ametniku perekonnas, 1933–1938 õppis Treffneri Gümnaasiumis, 1938–1947 TÜ arstiteaduskonnas, 1944 teenis Saksa väes, 1947–1951 oli TRÜ 1. haavakliiniku röntgenoloog, 1951–1955 Tartu Kliinilise Haigla röntgenikabineti juhataja, 1955–1959 TRÜ sisehaiguste propedeutika kateedri assistent, 1954 *cand. med.*, 1963 *dr. med.* NSVL Meditsiiniteaduste Akadeemia juures, Tampere ülikooli *dr. med. h.c.* 1959–1969 dotsent, al 1969 professor, al 1967 tervishoiuministeeriumi pea-gastroenteroloog. Avaldanud teaduslikke töid (AA, III-327...328-16690). Spetsialist röntgenoloogia, gastroenteroloogia ja onkoloogia alal, rahvusvahelise gastroenteroloogide seltsi liige, teinud edukalt koostööd soomlastega (Treffoonia, lk 93). T. Hellat jutustas 20. I 1945 vastupanuorganisatsioonist "Võitlev Eestlane", mis moodustati juba 1941; sinna kuulunud ka V. (kes muide oli tema klassivend Treffneri gümnaasiumi päevilt), u 26 a vana, töötas arstina kusagil Tartumaal, hiljem oli ametis juba Saksa sõjaväe juures (I, 135p). Vahistati SD poolt Mehikoomas 31. VII 1944, kui tal parajasti oli külas Olev Reintalu (vt allpool, märkus 40) (Villako, lk 351). Vt ka: Kaljo Villako, Ühest rahvuslikust vastupanurühmast Saksa ajal. Akadeemia 1993, nr 6, lk 1123–1141; samas on ära toodud lehe Võitlev Eestlane kaks numbrit 1943. a kevadest.

37. Aleksander Warma – vt Tuna 1999, nr 2, lk 129–130 (nr 5 Hellatil), 138 (märkus 11).

38. Heinrich Mark – vt Tuna 1999, nr 2, lk 132 (Hellat), 139 (märkus 16).

39. Hella Tiiu Oinas-Mikiver-Hallik (15. I 1919 – 22. II 1980) sündis Tallinnas tuntud ühiskonna- ja seltsitegelaste Aleksander Oinase ja Alma Ostranvelt-Oinase (vt allpool, märkus 71) peres. 1937 lõpetas Tallinna 1. Tütarlaste Gümnaasiumi, 1937–1942 õppis TÜ õigusteaduskonnas ning kuulus Eesti Naisüliõpilaste Seltsi. Pärast sõda arreteeriti ja saadeti 10 aastaks sunnitööle, millele järgnes asumine Intas (tollane Komi ANSV). Vabanenuna elas ja suri Läti NSVs (AA, III-318-16513). Hellati sõnul sai väljaõppe Ast Königsbergis (vt allpool, märkus 64), varjunimeks oli Grünwald, ülesandeks oma luureorganisatsiooni loomine ENSVs (I, 277). 1939 olla Tartus tegutsenud Akadeemilise Ühiskonnateaduste Klubi laekurina (Friedrich Issak, Nood

rohtunud rajad. Tln, Eesti Raamat 1988, lk 148), Riia luurekooli õppima saadeti aga 1944 (Laar, lk 37). T. Hellat tunnistas 20. I 1945: pärast Kulli organisatsiooni ehk EVR liikmete vahistamist 1944. a kevadel olnud Tiiu Mikiveril kavas taotleda sakslastelt nende vabastamist tingimusel, et vastalised jätaksid oma natsionalistlikku tegevust pärast Punaarmee kohalesaabumist kujunevas ENSVs (I, 139).

40. Olev Reintalu – vt Tuna 2000, nr 1, lk 145. (märkus 126). Lisaks: pikka kasvu tumeda pea ja prillidega habemik, käies kasutas keppi, Eesti Kaitseväes oli teeninud sidepataljonis, 1929 ülendati sõjakooli aspirantide kursuse lõpetamise järel lipnikuks, 1941. a juuli algul tuli Tartusse ning osales 9. VII tervishoiumuuseumis toimunud vastupanuliikujate nõupidamisel, kus otsustati peaosa jätta tervishoiumuuseumi grupele, reservlipnik R. määrati partisanide üldjuhiks. Juba 11. VII andis ta selle ameti (ka Tartu linna komandandi oma) mjr Friedrich Kurele, tehes enne seda veel Jaan Kitzbergile korralduse ajaleht välja lasta. Koostas ja allkirjastas linna komandandi 1. päevakäsu Tartu elanikele, mis ilmudes kandis juba Kure allkirja. R. jäi viimase adjutandiks, mis ametlikult vormistati 2. VIII 1941 mjr Kure käskkirjaga nr 1 (Herbert Lindmäe, Suvesõda Tartumaal 1941. Trt 1999, lk 174, 180, 200, 205–206, 222, 229, 267). Okupatsiooni ajal oli R. ametis Tartu Abwehri Meldestelle's, hoiti vahepeal vist ka vangis, kuid muretseks igal juhul hädaliste lubasid raudteel sötmiseks ning tegi väljalituile (näit Tiiu Oinas) ettepaneku Riia luurekooli õppima sõita (Laar, lk 37). R. olnud Tartus vastalise tervishoiumuuseumi grupi üks juhte (Villako, lk 326), kes oskas naabrimehel Ilmar Raamotile hoopis teistlaadi mulje jätta. R. oli nimelt Miina Härma õepoeg, elas tädi juures ning päris helilooja surma järel (1941) tema korteri Botaanika (praegu Kroonuaia) tänavas, oma lenlehti hoidis aga ettevaatuse mõttes naabrite Raamotite pool. Eestimeelne Ilmar keelanud siis emal (Mari Raamot) suhtlemise Ukraina rindelt naasnud Saksa väeteenistuses viibiva sõduriga, eestlaste sissisõjast ei teadnud ta midagi (Raamot, lk 318, 321). Venelased vahistasid R. 19. XII 1949, vabanes 28. IV 1958 (Lindmäe, lk 174).

41. Tümler oli sakslaste moodustatud ja eestlastest koosnev luuregrupp, mis pidi venelaste tuleku järel Eestisse tegutsema jääma; koolitatud Tallinnas Kunderi tn kpt Kalmuse organiseeritud luurekoolis ja osalt ka Keila-Joa samalaadses asutuses (Ülo Jõgi, "Erna" legendid ja tegelikkus. Tln, a/s JMR 1996, lk 172).

(Lõpp järgmises Tuna numbris)